

Прокопчук Віктор Степанович,
*доктор історичних наук, професор,
академік Української академії історичних наук,
заслужений працівник народної освіти України*

Айвазян Олена Борисівна,
*кандидат історичних наук,
відмінник освіти України*

РЕПРЕСІЇ 1920 - 1930-Х РОКІВ У БІБЛІОТЕЧНІЙ СПРАВІ

У статті аналізуються факти репресивних дій радянської влади в бібліотечній галузі в округах, які 1937 року ввійшли до складу новоутвореної Кам'янець-Подільської області.

Ключові слова: бібліотека, книга, бібліотекар, Головліт, цензура, чистки, вилучення, репресії, арешти.

Питання репресивної політики в бібліотечній галузі вже аналізувалося дослідниками, зокрема Л. А. Дубровіною, О. С. Онищенком, В. О. Баб'юхом та ін. [16; 19]. Деякі факти чистки бібліотечних фондів та бібліотечних кадрів знайшли відображення і в працях авторів [27-29]. У цій статті робиться спроба підійти до проблеми комплексно, розкрити суть і завдання цензурної політики радянської влади, а на прикладі названих подільських округ - механізм їх реалізації.

В усі часи та епохи мала місце цензура, тобто контроль офіційної (світської або духовної) влади за змістом, випуском у світ і поширенням духовної продукції, творів сценічного, образотворчого та кіномистецтва, радіо- і телепередач, а нерідко й приватного листування (перлюстрація) з тим, щоб не допустити або обмежити поширення ідей, інформації, яка визначалася владою небажаною або шкідливою [33, с. 382]. Пригадаймо, з якою люттю 1610 року польський король Сигізмунд III та його владці у Вільно накинулись на автора «Треноса» («Плачу») Мелетія Смотрицького, та і саму книгу, в якій була піддана критиці католицька ієрархія, показане важке становище переслідуваного православного населення України і Білорусії в складі Речі Посполитої. Король заборонив продавати і купувати книги Віденського братства під загрозою штрафу в 5 тис. червоних злотих, братську друкарню наказав конфіскувати, тираж вилучити і спалити, складачів і коректора заарештувати. Тоді ректор Віденської школи і коректор книги Леонтій Карпович був ув'язнений на два роки, а М. Смотрицький врятувався терміновим виїздом з міста. У царській Росії боротьба з небажаною інформацією була поширена і на мову видань - українську [37, с. 51]. Однак більшовицька влада витонченістю й масштабом боротьби перевершила й царську цензуру.

Вже з перших кроків вона визначила місце бібліотек у реалізації своєї політики, розглядаючи їх як складову ідеологічної діяльності, опорну базу для розгортання масово-політичної роботи серед народних мас, залучення їх до народногосподарських і культурних перетворень. А це вже визначало не тільки форми і методи роботи, але, у першу чергу, зміст бібліотечних фондів, які мали формуватися на основі принципів партійності, ідеологічної відповідності завданням нової влади. Книги і періодичні видання, які не відповідали цим принципам, оголошувалися шкідливими і вилучалися з

бібліотечних фондів.

Після революційного перевороту в Петрограді 1917 року почалося формування органів, які здійснювали цензурний нагляд і репресії по відношенню періодики і книг, створених за Української Центральної Ради, Української Держави та Української Народної Республіки: Бюро друку при Раднаркомі (1918 р.); 28 січня 1918 року - Революційний трибунал друку, який отримав право карати за порушення вимог декрету про пресу - піддавати ЗМІ громадському осуду, штрафувати, забороняти видання, піддавати арешту й ув'язненню винних, конфісковувати папір і саму друкарню; з 6 червня 1922 року - Головне управління в справі літератури і видавництва (Головліт), підпорядковане Народному комісаріату освіти; з 26 серпня 1922 р. - Центральне управління у справах друку (ЦУСД). Головліт мав свої низові структури - губернські (у тому числі - Подільський та Волинський), повітові, згодом окружні, обласні відділи. 1925 року був впроваджений інститут районних уповноважених, в обов'язки яких входив *«систематичний нагляд за книготоргівельними організаціями і бібліотеками з метою недопущення розповсюдження і збереження цими організаціями конфіскованих видань, суворо і точно керуючись при цьому списками конфіскованих видань Головліту і край-обллітів»*[15, арк. 54]. їх діяльність була під постійним контролем центрального управління та партійних комітетів. Наприклад, з 28 листопада по 3 грудня 1923 року Головліт обслідував стан контролю за друком у Шепетівській окрузі, 1938 року військовий цензор Головліту Дубінський ревізував роботу Вінницького облліту, перевірялась робота райлітів, складались акти, у разі потреби видавались і накази [16, с. 106]. Цензурним наглядом займалися також органи держбезпеки - ВУЧК (з 1922 року - ДПУ, з 1923-го - ОДПУ).

Теоретичну основу їх діяльності склали праці В. Леніна і Н. Крупської, в яких підкреслювалася важлива роль книги і бібліотеки у формуванні свідомості та необхідність посиленого контролю за формуванням фондів. *«Бібліотека може принести велику користь, - твердила Н. К. Крупська, - та вона може нанести і значну шкоду...»* [Цит. за: 16, с. 184]. Нормативно-правову опору - у першу чергу «Декрет про пресу», 27 жовтня 1917 року підписаний В. Леніним [22, с. 9-10], низка партійних і урядових постанов [23, с. 40-46], різних положень та інструкцій, які регламентували діяльність центральних і периферійних цензурних органів. На виконання цих вимог вже в 1917-му - на початку 1918 р. було закрито 50 видань, з 212 газет, що діяли в Україні 1918 року, через три роки залишилося 73, 63 із них були органами нової влади [16, с. 56]. Водночас почалися масові чистки бібліотечних фондів.

У 1920-х роках відбулося три потужних хвилі чисток: у 1923 - 1924 рр.; 1926 року; 1929 року [36]. Однак почались вони значно раніше.

Вже 1921 року згідно з розпорядженням Всеукраїнського видавництва від 13 серпня № 1939 Подільський губвидав вилучив частину «контрреволюційної» літератури і передав її представнику Всеукраїнського видавництва Мюлеру для відправки до Харкова [9, арк. 92]. Згодом було вилучено ще 52 назви книг - 88855 прим. Акт засвідчує, що контрреволюційними в основному були україномовні книги, крім марксистсько-ленінських, звичайно. Серед вилучених -

«Проект єдиної школи на Україні» - 1940 прим.,
Васильківського «Релігійність Шевченка» - 7712 прим., журнал
«Шлях» за 1918 р. - 1310 прим., Біднова «Що читати по історії
України» - 625 прим., Білецького «Народність чи
національність в творах Шевченка» - 8323 прим., Хведоріва
«Московсько-українська термінологія
елементарної
математики» - 500 прим., «Історія України в народних думках» -
6888 прим., «Про Палестину» - 1400 прим., Дорошенка
«Білоруси та їх національне відродження» - 1885 прим.,
Клепатського «Гулак-Артемівський» - 3600 прим.,
«Сковорода» - 3000 прим., «Марко Вовчок» - 2500 прим., «Іван
Котляревський» - 2000 прим., Т. Шевченка «Маленький
кобзарик» - 2500 прим., Григоріва «Всесвітня історія», Ч. 1 -
900 прим., «Літературно-науковий вісник» - 343 прим. [8, арк.
55-56].

У квітні 1921 року в пошуку заборонених книг
співробітники Кам'янецького ВУЧК у бібліотеці Інституту
народної освіти зірвали підлогу [11]. І надалі фонд постійно
переглядався, заборонена література вилучалася, нерідко й
книги, які мали наукове значення. 1922 року навіть політкомісар
П. В. Чалий звертався телеграмою до НКО УСРР за
роз'ясненнями. *«Агенти ГПУ, - повідомляв він, - вилучають з
фундаментальної бібліотеки ІНО
літературу*

*несоціалістичного змісту, яка слугує виключно для
дослідницьких робіт і для читання не видається. Прошу
термінових директив»* [13].

Удару в першу чергу зазнали бібліотеки «Просвіти».
Спочатку радянська влада навіть виділяла кошти для
поповнення їх літературою за умови посилення більшовицького
ідеологічного впливу на населення. Зрозуміло, що таким
завданням фонди, та й ідеологія просвітянських бібліотек, не
відповідали. Тому 1921 року під приводом анкетування була
проведена перевірка, вилучена заборонена «буржуазна
націоналістична література», здійснені численні арешти серед
просвітників, закриття просвітянських товариств. У листопаді
1922 р. Народний комісаріат освіти УСРР прийняв рішення
перетворити осередки «Просвіти» в хати-читальні. Роботу
провели оперативно: якщо на початок 1923 р. на Поділлі діяло
206 осередків «Просвіти», то на 1 квітня - 185, а на 1 липня не
залишилося жодного [18, с. 173-174].

Цензурний нагляд за фондами публічних бібліотек, як
уже зазначалося, здійснював створений 1922 року Головліт,
головним завданням якого був *«попередній перегляд всіх
призначених до розповсюдження рукописних та друкованих
творів, підготовка списків забороненої літератури для
використання в бібліотеках та видання правил і розпоряджень
для бібліотек»* [34, с. 30-35]. Чистка бібліотечних фондів 1923
року здійснювалася у відповідності з «Інструкцією про перегляд
книжкового складу бібліотек», 1924 р. - на основі «Інструкції по
вилученню шкідливої літератури з книжкових магазинів,
бібліотек, читалень». Незабаром на місця пішов потік списків
«шкідливої літератури».

На виконання розпоряджень про вилучення літератури в
округах створювалися комісії, які перевіряли шкільні, публічні
бібліотеки і відбирали «шкідливі» книги. 1923 року внаслідок їх

діяльності з публічних бібліотек Волинської губернії було вилучено 6936 видань, у Кам'янецькій окрузі - 1099, Гайсинській - 3558, Тульчинській - 1182, Могилів-Подільській - 772, Проскурівській - 325 [19, с. 123]. Частину вилучених книг передавали до місцевих архівів, частину вивозили до бібліотек Києва та Харкова, значну кількість розбрушурованої літератури реалізовували торгівельним організаціям та паперовим фабрикам, деякі просто знищували.

Зокрема 1924 року в м. Кам'янці-Подільському до комісії з відбору літератури, виданої в Українській Народній Республіці в 1918 - 1920 рр., входили від народівити Беляєв, від парткому - Шодхін, а також керівник науково-дослідної кафедри Клименко та завідувач Кам'янецького історико-археологічного музею Неселовський [6, арк. 36]. У 2-й трудовій школі частину *«небажаної для користування дітей»* літератури передали з учнівської до учительської бібліотеки, а частину склали в окремий ящик і опечатали [7, арк. 7]. У бібліотеці 4-ї трудової школи комісія відібрала 545 примірників і знищила їх у спосіб розбрушування та реалізації п'яти пудів «бумбраку» [7, арк. 11].

Перевірку бібліотеки Смотрицького райсельбуду 1924 року проводила комісія в складі секретаря Смотрицького районного партійного комітету Задорського, члена райвиконкому Мельника та інспектора райвідділу освіти і вилучила українські книжки *«Кохаймося в рідній мові»*, *«Мазепа»*, *«Жовті" води»*, *«Історія України»*, *«Національне виховання»*. Вилучена література була відправлена до окружного відділу освіти [6, арк. 28].

У ході першої хвилі чисток постали так звані спецохорони, що на думку деяких дослідників, яку розділяємо і ми, відіграли й певну позитивну роль. 1923 року з'явилися перші інструкції за підписом Н. К. Крупської, які дозволяли в закритих шафах зберігати не більше двох примірників вилучених книг [16, с. 206-207]. 1924 року дозвіл залишати у великих бібліотеках з обмеженням видачі визнані шкідливими, але цінні як джерельний матеріал книги надійшов і від Центрального управління у справах друку. Згодом ця практика була поширена на окружні та обласні й деякі інші великі книгозбірні. Окремі полиці у відділах збереження, шафи чи сейфи, недоступні читачеві, зберегли до наших днів видання 1917 - 1921 рр., книги 1918 - 1930-х рр., написані *«ворогами народу»*, емігрантами, з цінним суспільним досвідом попередників. Ці спецфонди не були окремими структурними підрозділами, про них не згадувалося в бібліотечній періодиці чи бібліотекознавчих виданнях, але вони існували, за їх збереженням і правильним використанням відповідали конкретні працівники. Такі спецфонди діяли і в архівах, з 1938 року - у музеях (а в них - портрети, фотографії, особисті речі репресованих, їх спогади, книги тощо). Проіснували закриті фонди аж до середини 1980-х, початку горбачовської перебудови і гласності.

1926 року нову хвилю чисток фондів спричинила інструкція НКО УСРР *«Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень і читалень, книгарень та кіосків, книжкового ринку»*, в якій зазначалося, що *«... за часи громадянської війни на Україні при Центральній Раді,*

Гетьманщині та інших контрреволюційних урядах видавалася та поширювалася контрреволюційна і шовіністична література» і ставилося завдання вилучення української літератури, виданої в 1917 - 1923 рр. в Україні [21, с. 32]. Протягом 1925 - 1926 рр. було перевірено 586 публічних, 265 шкільних бібліотек, вилучено 77 тис. примірників творів І. Огієнка, В. Винниченка та інших авторів [19, с. 124].

Третя хвиля чисток викликана сфальсифікованою справою «Спілки визволення України», а отже посиленням репресій проти наукової і творчої інтелігенції, боротьбою з троцькістсько-зінов'євським блоком. На місця був направлений інструктивний лист і Головополітпросвіта 1929 року провела чергову чистку книгозбірень. У результаті, незважаючи на активне поповнення бібліотек новою радянською літературою, творами класиків марксизму-ленінізму, документами і матеріалами пленумів і з'їздів партії, фонди зменшилися вдвічі [21,с.32].

Ще з більшим розмахом проводилися чистки бібліотечних фондів у 30-і роки, особливо в час «великого терору» - пік сталінських репресій. Посилив партійне керівництво і контроль у цій справі культпропвідділ ЦК КП(б)У, у складі якого 1930 року діяли: сектор науки і освіти - здійснював ідеологічний контроль за діяльністю клубів, сельбудів, бібліотек, хат-читалень, лікнепів; сектор пропаганди - контроль за змістом політичних видань; сектор преси - партійний нагляд за роботою видавництва, періодичними виданнями та ін.) [2]. А 16 липня 1935 року з наростанням темпів репресій ЦК КП(б)У своєю постановою поклав контроль за проведенням чисток бібліотечних фондів на других секретарів обкомів партії, добавивши до неї і список творів, які підлягали негайному вилученню. Серед них - твори Б. Антоненко-Давидовича, В. Підмогильного, М. Вороного, К. Гордієнка, М. Куліша, Г. Косинки, П. Козланюка [16, с. 186-187]. За пів року, з 1 липня по 30 грудня 1937 року, тільки у Вінницькій області, а до 27 вересня це стосувалося і Кам'янець-Подільщини, було вилучено 385795 книг [16, с. 193].

У розгул репресій циркуляри про вилучення літератури надходили на місця ледь не що два дні. Ось один із таких листів, які 1935 року надіслав на місця Вінницький облліт:

«Всім начальникам рай(міськ)літів Вінницької області ... забезпечити неухильне здійснення такого порядку вилучення троцькістсько-зінов'євської контрреволюційної та політично-шкідливої літератури:

1. Негайно вилучити із бібліотек і склепів троцькістсько-зінов'євську і націоналістичну літературу, суворо додержуючись доданих при цьому списків (додаток № 1, 2). Вилученню підлягають також видані на Україні переклади книжок, зазначених в списку № 3 (додаток № 1).

2. Вилучення зазначеної у доданих списках літератури провадиться начальниками рай(міськ)літів спільно з райуповноваженими НКВС.

3. На вилучену за доданими списками літературу складається акт, книжки опечатуються і відсилаються разом з актом про вилучення до обласного управління НКВС.

4. Всі книжки, які раніше вилучені з бібліотек за наказом НКО, що був скасований пізніше, та які не збігаються з доданим до цього списку зін. -троц. л-ри, повинні бути за актом повернені бібліотекам по належності.

5. *Всі вилучені за списками Головліту УСРР № 1-2 українські видання так само передаються до обласних управлінь НКВС.*

6. *Облліт попереджає, що доданих до цього списків розмножувати не можна.*

Про перебіг вилучення інформувати Облліт до 10 серпня 1035р.» [15, арк. 26].

На 1937 - 1938 рр. припадає масовий потік таких листів.

«Вінницький облліт -райлітам

Згідно Розпорядження Головліту УРСР від 16-го липня 1937 р. за № 139 вилучити з продажу та вжитку книготоргівельних організацій та бібліотек всі видання, за всі роки, всіма мовами твори і портрети таких авторів: Хатаєвич М. М., Саркісов О.

Зам. нач. облліту Кирилкіна» [15, арк. 14].

29 липня того ж року Головліт своїм циркулярним листом вже зажадав вилучення творів першого очільника Головліту І. Ю. Кулика, заарештованого НКВС [15, арк. 20], 31 серпня - окремих видань, збірок і хрестоматій П. П. Любченка, а також творів за його редакцією [15, арк. 25].

4 березня 1938 року Головліт Росії своїм наказом зажадав виключення з бібліотек книг 49 авторів, у тому числі - письменника Б. Пильнюка, восначальників Алкеніса, Дубового, Дибенка, Уборевича, Якіра, Тухачевського, Ейдельмана. Наприкінці березня - ще 36 авторів. Наказ від 11 квітня стосувався книг 56 осіб, зокрема - маршалів Єгорова, Блюхера та ін. [16, с. 191-192]. Того ж 1938 року, не справляючись з наростаючим обсягом вилучень, центральні та обласні цензурні органи активізували участь районних цензорів у вилученні «контрреволюційної» літератури [16, с. 190].

Таблиця про динаміку бібліотечної мережі Кам'янець-Подільської області у 1937 - 1938 рр., завізована начальником облуправління господарського обліку Козловським та начальником сектору обліку культурного будівництва Шевченком, зафіксувала ріст одних і зменшення кількості інших книгозбірень. Якщо 1937 року в області функціонувало 25 самостійних сільських бібліотек з фондом 17026 книг, то 1938-го їх залишилося тільки 4 з фондом 7348 книг, тобто кількість бібліотек зменшилася в 6 разів, а книг - у 3 рази. Крім того на 52 зменшилася кількість колгоспних бібліотек, на 19325 прим. - книжковий фонд. Незважаючи на приріст книгозбірень інших відомств все ж загальна кількість бібліотек зменшилася з 1001 до 994. Під таблицею автори документу зафіксували й основну причину цих скорочень: *«...через вилучені книжки і не поповнені фонди» [14, арк. 19].*

Спрацьовувала зустрічна ініціатива та самоцензура, породжені страхам.

У квітні 1939 року, демонструючи партійну пильність, І секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов у листі до Й. Сталіна пропонував вилучити з обігу збірник статей і промов' голови ВУЦВК Г. Петровського, в якому були фотографії і згадувалися імена нових народних ворогів С. Косіора, П. Любченка, В. Балицького та ін. [16, с. 191-192].

Вінницький облліт та відділ обкому партії 1937 року направили підпорядкованим їм органам свій лист з переліком книг для вилучення, оскільки в них згадувались імена «місцевих контрреволюціонерів», зокрема колишнього партійного

секретаря Самутіна, Левади та ін.,

Потік листів, інколи схожих на доноси, йшов і з низів.

«До Віноблліту від. Нач. Райліту Бекмана

Проскурівськи райліт просить терміново повідомити, чи підлягають вилученню:

1. Михайло Грушевський. *Історія України.*

2. Н. Костомаров. *Русская история*» [14, арк. 34].

Собків із Зеленчанської семирічної школи Дунаєвецького району, можливо учитель, що відав шкільною бібліотекою, страхуючись від звинувачень та кримінальної відповідальності, через районну газету «Сталінським шляхом» доносив, що шкільна та сільська бібліотеки засмічені антирадянськими книжками, що директор школи Шевченко чекає політінспектора з наросвіти, а завклубом уповноваженого райліта, які чомусь не спішать. Не забув дописувач і завнаросвітою Каменева, який, на його думку, теж стояв осторонь... [32].

У план роботи Кам'янець-Подільського єврейського клубу на 1934 рік його директор М. Кутчер та зав. бібліотекою М. Маламуд занесли й такий пункт: запросити райпросвіту дати вказівки по бібліотечній справі «на предмет вилучення шкідливої та nereкомендованої літератури», «організувати чистки в клубі та пересувках на виробництві» (ДАХМО. Ф. Р-2629. Оп. 1.Спр.1. Арк. 16).

У пік сталінських репресій вилучення переходили мільйонні позначки. Тільки у 1938 - 1939 рр. Головліт та його підрозділи на місцях видали 199 наказів і розпоряджень, у відповідності з якими було вилучено 24 138 799 примірників книг 1860 авторів. У Вінницькій області за перший квартал 1939 року на виконання 53 наказів Головліту було вилучено 142986 примірників, а за увесь рік - 182097 [16, с. 193-194].

Вилучення нерідко набирали характеру некерованого процесу - страхуючись від переслідувань, борці за ідейну чистоту фондів вилучали все, що їм здавалося підозрілим, навіть шкільні підручники і дитячі книжки. Це обурювало прогресивну громадськість, зокрема М. Горького, академіка Соколовського, які вважали такий підхід до книги варварством. Член колегії НКО і член ЦКК М. Мальцев направив наркому НКО СРСР Бубнову обурливого листа «Про варварські чистки бібліотек». На такі звернення була й реакція. 1935 року, наприклад, Вінницький облліт зажадав *«під особисту відповідальність нач. рай(міськ)літів негайно покласти край огульним чисткам бібліотек та фактам вилучення з них книжок поза списками Головліту»* [15, арк. 26]. Однак чистки продовжувалися, маховик вилучень набрав ще більшого розмаху.

Заборонялося критично згадувати державних діячів, критикувати партію, уряд, армію, НКВС, згадувати місця позбавлення волі, життя за кордоном і, звичайно, голодомор, репресії тощо. Так вимальовувалися межі дозволеного, утверджувалися так звані ідеологічні лекала, які діяли аж до середини 1980-х років. Свого часу нами було проведено анкетування активних творців Хмельницького тому «Історії міст і сіл Української РСР», які на питання, чи висувалися в ході написання нарисів і довідок якісь ідеологічні вимоги, обмеження, відповідали: *«Жодних вказівок у друкованому чи усному вигляді ми не отримували, все вирішували редколегії»* (М. І. Мехеда, колишній голова облредколегії); *«Вимоги були, але про це не говорилося. Було само собою зрозуміло, про що не*

можна було тоді писати...» (А. П. Гавришук, доцент); *«Кожен мусив діяти за системою ідеологічних вимог»* (І. В. Гарнага, заст. директора облдержархіву) [26, с. 300].

Репресії стосувалися не тільки книг, їх авторів та книгозбірень, не обійшли вони і самих бібліотекарів - хранителів суспільного досвіду, карбованого в книзі.

У першу чергу удару зазнали «старі кадри», ті, хто отримав добротну освіту, мав досвід бібліотечної роботи. 1921 року був заарештований Ю. Й. Сіцінський - колишній голова Бібліотечної комісії, перший помічник бібліотекаря фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету (так тоді називалася посада заступника директора бібліотеки). Під арешт потрапили й інші працівники книгозбірні. Михайло Ілліч Ясинський, який з серпня 1920 по вересень 1922 року очолював бібліотеку Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, у звіті про роботу бібліотеки зафіксував, що протягом пів року - з січня по червень 1922 року - вона не працювала, бо під арештом були четверо бібліотечних працівників.

1920 року, як тільки українсько-польські підрозділи ввійшли до Києва, спішно покинув бібліотеку ще один помічник бібліотекаря, згодом всесвітньовідомий бібліографознавець Левко Биковський. Ще півтора року працював він у Всенародній бібліотеці України, а в жовтні 1921 року покинув і Київ. Свої плани обговорив з близькими друзями, зокрема академіком А. Ю. Кримським, отримав відрадження до Луцька для обслідування архівів і опинився на Волині, приєднаній до Польщі за Ризьким договором 1921 року, звідки не повернувся. Це рішення згодом пояснив у спогадах: *«Спостерігаючи довколишнє життя, я остаточно переконався, що воно простує в сліпий кут, і що серед тих обставин мені особисто і так загрожує національно-моральна «смерть!»...* [17, с. 92].

За кордоном опинився С. О. Сірополко, керівник фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету, який поставив її роботу на наукові основи, зробив однією з кращих книгозбірень регіону.

1922 року був звільнений з посади бібліотекаря і М. І. Ясинський, оскільки в бібліотеці було виявлено кілька випадків видачі студентам клерикальних книг [12]. Влада не зважила на те, що Михайло Ілліч водночас завідував бібліотечною секцією в Кам'янець-Подільській окружній політосвіті, підготував «Короткий підручник для упорядкування селянських бібліотек», вже в Кам'янці-Подільському опублікував низку бібліотекознавчих праць [27, с. 57].

Нового удару бібліотечні кадри зазнали 1929 - 1930 рр. у зв'язку із сфальсифікованою депеушниками справою «Спілки визволення України». Вдруге був заарештований Ю. Й. Сіцінський. Йому намагалися приписати керівництво Кам'янецькою філією СВУ, однак довести неіснуюче не змогли і на той раз знову відпустили [29, с. 94].

26 серпня 1929 року був заарештований директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки Всеукраїнської академії наук Валентин Дмитрович Отамановський, підданий психологічному і фізичному тиску підписав «зінання» в причетності до неіснуючої СВУ і в Харкові на показовому процесі, в народі названому «оперою СВУ на лібретто ДПУ», засуджений на 5 років суворої ізоляції [25, с. 352].

У 1930-і набирала обертів кампанія звинувачень бібліотекарів у шкідництві - наданні читачам забороненої літератури. Істерія набирала всеохоплюючого характеру. 1930 року всеукраїнська нарада профспілок у своїй резолюції зафіксувала наявність шкідництва в бібліотечній роботі, засміченість класово-ворожими елементами і закликала посилити пильність і боротьбу з ними [22, с. 293]. Не обійшла вона стороною й подільський регіон. 1932 року в ході чистки радянського апарату були звільнені з роботи завідуючий бібліотекою Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання Й. Ф. Ленартович та бібліотекар Л. Г. Белінська. У протоколі № 12 засідання комісії чистки радапарату Кам'янець-Подільського району від 22 січня 1932 р. щодо Йосипа Федоровича зазначено: *«Звільнити з роботи по 2-ій категорії і заборонити йому будь-яку роботу (навіть чорну) в прикордонній смузі. В інших місцевостях терміном на 3 роки заборонити йому працювати в наукових та навчальних закладах і займати відповідальні посади»*. Серед причин такого рішення вказано: *«Ініціативи в роботі не проявляє. У бібліотеці є багато невитриманої літератури, між іншим він не турбується про її чистку. У громадському житті участі не бере. Елемент - не радянський»*. Таку ж характеристику отримала Любов Григорівна Белінська: *«У Польщі має братів (у Варшаві). З роботою не справляється. У громадській роботі участі не бере. Видає заборонену літературу студентам для читання. Елемент - не радянський»*. Присуд - аналогічний [27, с. 217]. Так новоявлені репресанти калічили людські долі.

У 1937 - 1938 рр., час «великого терору», бібліотечні працівники жили і працювали в постійному напруженні і страху. В особливо важкому становищі опинилися члени ВКП(б), оскільки в партійному середовищі йшов процес скрупульозного пошуку ворогів і самоочищення.

26 серпня. 1937 року був заарештований житель смт Ямпіль на Білогірщині, член партії з 1926 року, культпрацівник промартілі, який водночас відав і невеликою артільною бібліотекою. Він був звинувачений у «фашистській пропаганді», 28 листопада трійкою УНКВС Кам'янець-Подільської області засуджений до розстрілу [30, с. 438].

Непростою виявилася доля одного з останніх директорів Кам'янець-Подільської окружної бібліотеки Володимира Никифоровича Фіщука, 1901 р. н., уродженця с. Велика Прилука Турбівського району Вінниччини, члена партії з 1929 року, випускника Харківського комуністичного інституту 1935 року. Того ж року отримав він призначення на посаду викладача Тульчинського бібліотечного технікуму й, водночас - завідуючого бібліотекою навчального закладу. Однак 26 листопада 1936 року закриті збори партійців технікуму прийняли рішення *«за протаскування троцькізму під час політзанять... виключити В. Н. Фіщука з лав партії»*. У чому полягало оте протаскування? Виявляється, 25 листопада під час політзаняття з комсомольцями по матеріалах VII конгресу Комінтерну, зокрема - доповіді Вільгельма Піка, даючи відповідь на питання, чому збройна боротьба в лютому 1934 року в Австрії, у жовтні того року в Іспанії не привела до перемоги пролетаріату, заплутався з потрактуванням лозунгів і *«підмінив лозунг більшовицької партії «перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську» на меншовицько-*

троцькістський лозунг «війна - війні», трактуючи його як лозунг комуністичної партії». У такий спосіб нібито пропагандист намагався виправдати троцькістське тлумачення... [5, арк. 2].

Не забули тульчинські однопартійні і той факт, що ще в період навчання в інституті отримав він догану «за притуплення більшовицької пильності», бо під час одного з студентських вечорів фізкультурником Брусенцовим було влаштовано так звані політвудочки - голосування: хто за Леніна, а хто за Троцького. Гру визнали контрреволюційною, а в науку іншим за втрату пильності, комуністу і тоді члену журі Володимирі Фіщуку, який не присік протягування троцькізму, оголосили догану... [4, арк. 36].

Догана була знята, рішення партзборів Тульчинського бібліотечного технікуму 7 грудня 1936 року відмінено, оскільки бюро Тульчинського райкому партії протягування троцькізму в діях керівника комсомольської політшколи не виявило. Однак за слабку підготовку до політзанять оголосило йому чергову догану [5, арк. 4].

В умовах цькування, недовіри та вже з тавром «троцькіста» працювати в технікумі ставало не тільки некомфортно, а й небезпечно. І Володимир Никифорович, як і багато інших комуністів в ту складну пору, вирішив змінити місце роботи й проживання, попросив Вінницький облВНО надати йому іншу роботу. Керівництво освітньої галузі області розуміло всю надуманість звинувачень, врахувало, що фахівців з вищою бібліотечною освітою критично не вистачає, тому запропонувало йому вакантну посаду директора Кам'янець-Подільської окружної бібліотеки, яку він прийняв без особливого роздумування. Пройшов співбесіду з партійним секретарем Самутіним і у відповідності з наказом облВНО 10 серпня 1936 року обійняв запропоновану посаду.

На той час Кам'янець-Подільська окружна бібліотека, яка почала працювати 21 листопада 1922 року з фондом 13 тис. прим. [31, с. 32], стала найбільшою книгозбірнею округи - 1 січня 1934 року мала 36 тис. примірників, а після ліквідації педінституту і поповнення літературою з ліквідованої інститутської бібліотеки - 58 тис. прим. [20].

Крім обслуговування читачів бібліотека виконувала функції , центральної методичної установи. На її базі здійснювалася теоретична і практична підготовка кадрів для бібліотек округи. Призначення бібліотечних працівників у місті проходило після прослуховування ними теоретичного курсу, практичного стажування і здачі іспитів у центральній бібліотеці. Тут проходили перепідготовку працюючі бібліотекарі, відбувались наради, семінари [7, арк. 46, 48, 50].

Крім того окрполітосвіта переклала на неї функції координатора діяльності усіх бібліотек Кам'янця-Подільського. З цією метою було створено бібліотечну координаційну раду. У період інтенсивної чистки бібліотечних фондів за вимогою окрполітосвіти бібліотека навіть утворила контрреволюційний відділ для збереження в ньому вилученої окрлітом літератури з інших книгозбірень [7, арк. 67]. Власне, було до чого докласти зусиль новопризначеному директору. І поки з Тульчина не прибули партійні документи комуніста В. Н. Фіщука, йому працювалося і цікаво, і спокійно. А коли вони потрапили до рук місцевих партійних керівників, відчув, що до нього почали

пильно приглядатися.

Першого удару зазнав на зборах партійного активу округу, міста Кам'янця-Подільського та району. 21 лютого 1937 року у доповіді секретаря окружкому партії Триліського про підсумки жовтневого 1936 року пленуму ЦК КП(б)У, на якому розглядалася ситуація у Вінницькому обкомі партії, перший секретар якого Чернявський був заарештований як «ворог народу», він був підданий критиці. А під час обговорення отримав слово для пояснень. Розповів активу, хто він і як попав у Кам'янець, за що отримав партійні стягнення. Однак і цією сповіддю спокійного життя собі не вимолив. У заключному слові той же Триліський поставив завдання бюро райпарткому перевірити «кожен факт про Фіщука»[4, арк. 86].

Наприкінці зборів актив у листі на адресу «дорогого нашого Йосипа Віссаріоновича» запевнив, що «усвідомив важкість великих політичних помилок, допущених окружною партійною організацією». Обіцяв, що буде підвищувати більшовицьку пильність і непримиренність, «розвінчає до кінця ворогів - контрреволюційних троцькістів, зінов'ївців, правих націоналістів та інших, в якому б кутку не ховались і якою маскою не прикривались...» [4, арк. 87].

Ділом доказуючи задекларовану непримиренність, тільки Кам'янець-Подільський райком партії 1937 року виключив з рядів партії 62 члени і 16 кандидатів у члени партії, всього - 78 осіб. Із них були заарештовані 37 і виїхали, власне, втекли подалі від біди, 22 особи [10, спр. 28]. І це тоді, коли окружком не мав кадрів, щоб замінити вакантні посади секретарів Староушицького, Миньковецького та низки інших райкомів партії. Схоже комуністи о тій порі почувались, як риба на розпеченій пательні. «Енциклопедія українознавства» зафіксувала і таку статистику: у час масового терору, так званої «ежовщини», «...зникло 162000 членів КП(б)У, що становило 35 % її членства, на 98 % винищено склад ЦК КП(б)У й уряду УСРР, на 80% - обкоми партії та виконкоми обласних рад» (ЕУ. Львів, 1993. Т. 2. С. 651).

В одній з публікацій стверджується, що 1937 року Володимир Никифорович був звільнений з посади, заарештований і що подальша його доля невідома [24, с. 253]. Насправді ж йому і того разу повезло - був звільнений з посади директора бібліотеки, але залишився членом партії, виїхав на Турбівщину, де того ж 1937 року обійняв посаду інспектора шкіл. І хоч подальша доля В. Н. Фіщука не пов'язана з бібліотечною справою, зауважимо, що система таки добила його. 1938 року він був виключений з рядів партії, звільнений з посади інспектора відділу освіти, а 1944 року 43-річний учитель історії був заарештований, звинувачений в антирадянській діяльності і розстріляний [1; 35].

Завершуючи розгляд порушеного питання, можемо з впевненістю твердити, що репресії 1920 - 1930-х рр. завдали важких втрат не тільки фондам і професійно підготовленим кадрам, усій бібліотечній справі, а й привели до спотворення історичного полотна - перекручень фактів, фальсифікацій, лакун, а відтак - деформації історичної пам'яті кількох поколінь українців.

Список використаних джерел:

1. Архів Управління Служби безпеки України у

Вінницькій області. П-7940 Кримінальна справа Фіщука Володимира Никифоровича. 52 арк. 1944 р.

2. Державний архів Хмельницької області. Ф. П-3 Кам'янець-Подільський окружний комітет партії. Оп. 1. Спр.322 Виписки з рішень та директиви ЦК з питань агітації та пропаганди. Арк. 12.

3. Там само. Спр. 334 Поточне секретне листування з парт, і рад. органами. 71 арк. 1935 р.

4. Там само. Спр. 402 Протоколи зборів окружного, міського і районного партактиву. 111 арк. Поч. 29.01. - закінч. 23.02.1937 р.

5. Там само. Спр. 613 Матеріали на В. Н. Фіщука. 4 арк. 1937 р.

6. Там само. Ф. Р-5 Інспектура народної освіти виконкому Кам'янецької окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 1923 - 1930 рр. Оп. 1. Спр. 750 Циркуляри Подільського губернського відділу політосвіти, протокол зібрання по організації бібліотечної роботи в м. Кам'янці-Подільському, списки політосвітніх установ, при яких організовані бібліотеки. 1924 р. 51 арк.

7. Там само. Спр. 861 Доповідні записки та звіти про роботу і стан окружної бібліотеки, кварталні плани роботи і анкети бібліотеки, списки книг для хат-читалень і червоних кутків. 1925 р. 73 арк.

8. Там само. Ф. Р-6 Відділ народної освіти Кам'янецької повітової ради. 1921 - 1923 рр., 243 од. зб. Оп. 1. Спр. 178 Відношення та заяви культосвітніх установ і шкіл про видачу їм підручників, акт передачі книг київським краєвим видавництвам до повітового відділу народної освіти. 1921 рік. 60 арк.

9. Там само. Спр. 179 Відношення культосвітніх установ, шкіл і військових частин про забезпечення їх підручниками та інші документи. 1921 р. 100 арк.

10. Там само. Ф. П-26 Кам'янець-Подільський РК КП(б)У. Оп. 1. Спр. 28 Списки виключених з партії. 2 арк. 1937 р.

11. Там само. Ф. Р-302 Кам'янець-Подільський інститут народної освіти. Оп. 1. Спр. 194 До т. ректора Кам'янець-Подільського українського університету. Арк. 34. 1921 р.

12. Там само. Спр. 218 Звіт про роботу Кам'янець-Подільського ІНО за 1922 р. Арк. 26.

13. Там само. Спр. 367 До т. ректора Кам'янець-Подільського ІНО. Арк. 26. 1922 р.

14. Там само. Ф. П-487 Кам'янець-Подільський обласний комітет КП(б)У. Культосвітня робота. Оп. 1. Спр. 219 Інформація райкомів КП(б)У про стан культосвіт. роботи. 1938 -1939 рр. 79 арк.

15. Там само. Ф. Р-1211 Проскурівська міська рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Оп. 3. Спр. 36 Директиви та листування райліта за 1935 р. 55 арк.

16. Баб'юх В. А. Политическая цензура в советской Украине в 1920 - 1930-е гг. : монографія. - Казань: Издат. КНИТУ, 2012.-224 с.

17. Биковський Л. У. Книгарні - бібліотеки - академія: спомини (1918 - 1922). - Мюнхен; Денвер: Дніпрова хвиля, 1971. - 153 с. - (Серія: Мемуаристика: Укр. іст. т-во; № 2).

18. Вінниця : іст. нарис / гол. ред. А. М. Подолинний. - Вінниця : Книга-Вега, 2007.

19. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. - Київ, 2009. - 530 с.
20. З історії Кам'янець-Подільської міської бібліотеки. - Режим доступу : <http://kampodcmb.zzz.com.ua>.
21. Каракоз О. Бібліотечна цензура в Україні в двадцяті роки ХХ ст. // Вісник книжкової палати. - 2004. - № 11. - С. 31-32.
22. Книга и книжное дело в Украинском ССР : сборник док. и матер. 1917-1941.-Киев : Наук. думка, 1985. - 478 с.
23. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 - червень 1941 : зб. док. і матеріалів. - Київ : Наук. думка, 1986. - 416 с.
24. Нестеренко В. А. Бібліотечна справа на Кам'яничині в 1920 - 1930-ті роки // Бібліотеки в інформаційному суспільстві: матеріали науково-практ. конф., присвяченої 100-річчю Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського, 21 верес. 2001 р. -Хмельницький, 2001. - С. 248-254.
25. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти : науково-докум. вид. - Київ : Інтел, 1995. - 448 с.
26. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ - початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду - до відродження, розквіту : монографія. - Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2005. - 600 с.
27. Прокопчук В. С, Філінюк Л. Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту. - Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. - 284 с.: іл.
28. Прокопчук В. С. Бібліотеки і освіта // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область / ред. рада: В. Г. Кремень (голова) та ін.; редкол. тому: О. М. Завальнюк (голова) та ін. - Київ : Знання України, 2010. - С. 56-72.
29. Його..Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність : монографія. - 2-ге вид., доп. - Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2014. - 312 с.
30. Реабілітовані історією. У 27 т. Хмельницька обл. / ред. тому: Вавринчук М. П. (голова) та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур; рец.: Григоренко О. П., Прокопчук В. С. - Хмельницький, 2009. Кн. 2. - 1182 с. : іл.
31. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921 — 1941: док. і матеріали. -Львів : Каменяр, 1989. - 207 с.
32. Сталінським шляхом. - 1937. - 20 трав. (№ 54).
33. Універсальний літературний словник-довідник / авт.-уклад.: Оліференко С. М., Оліференко Л. В. - Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. - 432 с.
34. Федотова О. Книга як об'єкт цензурної політики // Вісник книжкової палати. - 2002. - № 6. - С. 30-35.
35. Фіщук В. Н.: картка репресованого // Національний банк репресованих. Запис № 28221. - Режим доступу: Url:reabit.org.ua/nbr/?id=28221/.
36. Хронологія радянської цензури. - URL: uk.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення: 03.04.2021).
37. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. - Київ : Наук. думка, 1985. - 160 с.